

Willem van Saint-Thierry
Aelred van Rievaulx
Isaac van Stella

Ziel

Monastieke psychologie uit de twaalfde eeuw

Vertaling, inleiding en annotatie
Joost Baneke

DAMON

Inhoudsopgave

Noot van de vertaler	11
Voorwoord	13
Afkortingen	17
Inleiding	19
I. Monastieke psychologie	19
1. Het <i>castellum</i> van de ziel	19
2. Graven in ons hart	21
3. Het innerlijk huis: spiegel van de Drie-eenheid	22
4. Monastieke psychologie in de twaalfde eeuw	24
5. Ontwikkeling van de hemelse mens	27
6. De ziel in de huidige psychologie	30
7. De ontmoeting tussen personen – niet tussen breinen	32
8. Naar Gods beeld en gelijkenis	34
II. Filosofische, theologisch-spirituele en medische bronnen	37
1. Het humanisme van de twaalfde eeuw	37
2. Constantinus Africanus: arts en monnik	38
3. Griekse, Bijbelse en Latijnse invloeden	42
4. Plato: de <i>akropolis</i> van de rede	44
5. Gregorius van Nyssa	49
6. Augustinus	50
7. Bernardus van Clairvaux	54
III. De cisterciënzer traktaten over de ziel	59
1. Traktaten over de ziel en traktaten over de liefde	59
2. Op zoek naar een nieuwe biologisch-psychologisch-spirituele taal	61
3. Willem van Saint-Thierry: <i>Over de natuur van lichaam en ziel</i>	65
Willems levensloop	65
Twee traktaten samengevoegd	66
Over de natuur van het lichaam	67

De bouwstenen van het lichaam: de vier elementen en de vier ‘humores’	68
Drie basale organen	69
Drie krachten of vermogens	70
Het brein en de ziel in het lichaam	71
De ziel en haar elementaire vermogens	73
Woning van de Heilige Geest	75
4. Aelred van Rievaulx: <i>Dialogo over de ziel</i>	77
Aelreds levensloop	77
<i>Dialogo over de ziel</i>	81
De ziel in het lichaam	82
De ziel als een bepaald soort leven	83
Slapen en dromen: de kleine dood	84
Angst voor de hel	85
Wie uit God geboren is	86
5. Isaac van Stella: <i>Brief over de ziel</i>	87
Isaacs levensloop	87
<i>Over de ziel</i> : brief of traktaat?	91
Inzicht	92
Augustinus’ of Abelardus’ driedeling van de ziel	93
De weg naar het Licht	94
Het instrument vergaat, de melodie blijft	95
IV. Ten slotte: zielenrust	95
Willem van Saint-Thierry	
Tekst <i>Over de natuur van lichaam en ziel</i>	99
Proloog. Een groet van Theophilus aan Johannes	101
De natuur van het menselijk lichaam	103
1. De vier elementen	103
2. De vier lichaamssappen	104
3. Het juiste evenwicht van de elementen	105
4. Het spijsverteringsproces: opname van voedsel	105
5. Het spijsverteringsproces: maag, darmen en lever	106
6. Eensgezinde samenwerking van lichaamssappen	109
7. Slapen en dromen	110
8. Ontstaan en ontwikkeling van de lichaamssappen	110
9. De natuurlijke, ademhalings- en animale vermogens	113

10. Hart en ademhalingsvermogen	115
11. De vermogens van het brein	117
12. De ziel	119
13. Hart en bloedvaten	120
14. Motoriek	120
15. Zenuwstelsel en ruggenmerg	121
16. Gezichtsvermogen en oog	124
17. Neus en reukvermogen	128
18. Gehoor en oor	128
19. Tong, smaak en tastzin	129
20. De humorenleer en de levensfasen van de mens	130
21. De uitwendige en de inwendige mens	131
De natuur van de ziel	134
1. De ziel en het lichaam	134
2. De drie basale organen: hersenen, hart en lever	137
3. Ontwikkeling van de mens	139
4. Stenen, dieren, engelen en mensen	140
5. De enige echte ziel: die van de mens	142
6. De samenwerking tussen lichaam en ziel	144
7. De hand als instrument van het verstand	145
8. Adem en mond als instrumenten van het verstand	147
9. De menselijke geest als beeld van God	148
10. Passies en emoties	149
11. De goddelijke en de aardse afkomst van de mens	151
12. De kracht van menselijk verstand	154
13. De ziel en haar elementaire vermogens	156
14. Redelijkheid, begeerte en drift	158
15. Zintuigen van de ziel	160
16. Het gezichtsvermogen van de ziel	163
17. De ziel als beeld van de Drie-eenheid	165
18. De ziel als woning van de Geest	169
19. Eerste drie fasen in de opgang naar God	170
20. Laatste vier fasen in de opgang naar God	172
21. <i>'Anabathmos'</i> en <i>'katabathmos'</i>	174

Aelred van Rievaulx	
Tekst <i>Dialogo over de ziel</i>	179
Eerste gesprek	181
1. De ziel in het lichaam	181
2. De ziel naar Gods gelijkenis	182
3. Wat de ziel niet is	185
4. De menselijke ziel is een rationeel, redelijk soort leven	185
5. Het vegetatieve leven	188
6. Het animale leven	189
7. Bewustwording als innerlijk proces	194
8. De ziel als immateriële substantie	196
9. De ziel als geheugen, verstand en wil	197
10. Augustinus over ziel en verstand	200
11. De ziel van velen en die van een enkeling	201
12. Vermogens en eigenschappen van de ziel	204
13. Het lichaam is afhankelijk van de ziel	206
14. Het ontstaan van de ziel: traducianisme of creationisme	208
15. Het zintuiglijk vermogen als medium tussen lichaam en ziel	209
16. Materiële en immateriële krachten in de voortplanting	210
17. Gevaar van ketterse opvattingen	213
18. Samenvatting van het voorgaande	215
19. Tot slot	217
Tweede gesprek	218
1. Het geheugen	218
2. Herinnering van materiële dingen	219
3. Het geheugen van abstracte dingen en processen	222
4. De verhouding tussen verstand en geheugen	225
5. Verschil tussen dier en mens	228
6. Verstandig omgaan met ziekte en dood	229
7. Juist en onjuist gebruik van het verstand	230
8. Het vermogen van de wil	231
9. De vrije wilskeuze	234
10. Zelfs onrecht en marteling kunnen de wil niet stoppen	236

11. Juist en onjuist gebruik van de vrije wilskeuze	237
12. De noodzaak van genade bij de vrije wilskeuze	240
13. Verdeeldheid en eenheid van de vrije wilskeuze	242
14. De vrije wilskeuze van engelen en duivels	244
15. Wat is zondigen?	245
16. Wat veranderlijk is heeft hulp nodig van de onveranderlijke God	247
17. Gradaties van het vermogen te zondigen en de hulp van genade	249
18. De onsterfelijkheid van de ziel	250
19. Wat enkelvoudig is kan niet sterven	252
20. Plato's leer over de wil van de Schepper	255
21. De ziel gemaakt naar het beeld van de God van levenden	256
Derde gesprek	259
1. Samenvatting van het voorgaande	259
2. Drie aanwijzingen voor leven in het lichaam	261
3. De ziel nadat zij het lichaam verlaten heeft	263
4. Het zintuiglijk vermogen ten dienste van de ziel	264
5. Functie van dromen en visioenen	266
6. De ervaring van angst en pijn	269
7. Verschijningen van overledenen	270
8. De overledenen houden zich niet meer bezig met de wereld	271
9. De rijke man in de hel	273
10. De betekenis van bidden tot de heiligen	274
11. Hoe kunnen doden met elkaar spreken?	275
12. Hoe spreken engelen met mensen?	277
13. Het voorstellingsvermogen van de ziel	278
14. Vragen over de realiteit van het hellevuur	280
15. Psychische pijn	283
16. Vergilius over louterende straffen na de dood	285
17. De straffen van het vagevuur	286
18. Straffen op aarde en in het hiernamaals	286
19. Gods voorzienigheid en barmhartigheid	290
20. De verschillende beloningen voor heiligen	291
21. De volmaakte mensen	293

22. In het huis van mijn Vader zijn vele woningen	295
23. Genieten van Gods aangezicht	296
24. Hemelse geheimen	298
Isaac van Stella	
Tekst <i>Brief over de ziel</i>	301
Inleiding	303
1. De ziel tussen het lichaam en God	304
2. De ziel: eenheid van inventiviteit, verstand en geheugen	306
3. Natuurlijke en verworven eigenschappen van de ziel	308
4. Verschil tussen God en de ziel	310
5. Christus' menselijke ziel als voorbeeld	311
6. Verstand, emoties en deugden	312
7. Verstand, geheugen, inventiviteit	314
8. Vijf ontwikkelingsfasen van het verstand	315
9. Zintuiglijke kennis	317
10. Verbeelding	319
11. De muzikale harmonie tussen lichaam en ziel	321
12. Het instrument is gebroken, maar de melodie blijft	323
13. De ziel: gelijkenis van de ware God	325
14. De rede	326
15. Verschillende takken van wetenschap	328
16. Het begripsvermogen	329
17. De ladder van materieel naar zuiver immaterieel	330
18. De ziel als gelijkenis van Wijsheid	332
19. Wie kent zichzelf?	333
20. Inzicht: <i>in uw Licht zien wij Licht</i>	336
21. Besluit	340
Bibliografie	341
Registers	347
De vertaler	369
Middeleeuwse Monastieke Teksten en Cultuur	371

Noot van de vertaler

In deze bundel worden drie traktaten over de ziel gepresenteerd van cisterciënzer monniken uit de twaalfde eeuw. Het eerste werk werd uit het Latijn vertaald uit de kritische editie van Willem van Saint-Thierry's *Opera omnia: De natura corporis et animae* in CCCM 88, 101-146. Het tweede werk is vertaald uit de kritische editie van Aelred van Rievaulx's *Opera omnia: Dialogus de anima* in CCCM 1, 683-754. Het derde werk is vertaald uit de kritische editie van C. Tarlazzi, zoals die is overgenomen door W. Buchmüller en B. Kohout-Berghammer in hun Latijns-Duitse editie van Isaac van Stella's *Epistola abbatis Ysaac*. Tevens werd bij de Nederlandse vertaling gebruik gemaakt van de volgende vertalingen met hun inleidingen en notenapparaat: William of St. Thierry, *The Nature of the Body and the Soul*, blz. 101-152 en Isaac of Stella, *Letter on the Soul*, blz. 153-177, beide in B. McGinn (ed.), *Three Treatises on Man: A Cistercian Anthropology* (1977), blz. 1-177; Guillaume de Saint-Thierry, *De la nature du corps et de l'âme*, vert. M. Lemoine (2012²), blz. 1-247; Aelred of Rievaulx, *Dialogue on the Soul*, vert. C.H. Talbot (1981), blz. 1-162; Aelred de Rievaulx, *Dialogue sur l'âme*, vert. P.-Y. Emery (2007), blz. 1-137; en Isaak von Stella, *Brief des Abtes Isaak über die Seele*, in: *Sermones - Predigten* 3, vert. W.G. Buchmüller & B. Kohout-Berghammer (2013), blz. 890-939.

De drie traktaten over de ziel die in dit boek gepresenteerd worden zijn kenmerkend voor de monastieke psychologie in de twaalfde eeuw. Het is een psychologie waarin de Drie-ene God vanzelfsprekend is, omdat de menselijke ziel naar het beeld en de gelijkenis van de Drie-eenheid is geschapen en deze opvatting gemeengoed was in de toenmalige Europese cultuur. In de hier gepresenteerde vertalingen is geprobeerd goed te luisteren naar de individuele taal van elk van de drie cisterciënzer auteurs, naar hun gemeenschappelijke traditie en naar de taal van toekomstige lezers en de wereld waarin zij en de vertaler leven. Een bijna onmogelijke opgave. Daarom veel dank aan allen die bereid waren mee

te 'luisteren'. In de eerste plaats Gueric Aerden ocsó, die de teksten van Willem van Saint-Thierry en Isaac van Stella uiterst minutieus heeft doorgenomen en met talloze voorstellen tot verbetering is gekomen. Rita Geys heeft geholpen de gemeenschappelijke taal van de Lage Landen minder stug te maken dan de vertaler uit het noorden soms geneigd was te doen. Dank ook aan Wim Verbaal voor zijn commentaar op twee teksten van Aelred, en aan zr. Gueric Kochx ocsó voor haar adviezen op medisch gebied. Veel dank aan abt Elias Dietz, die bereid en in staat was binnen korte tijd een helder en informatief voorwoord te schrijven, en aan Krijn Pansters, die op accurate en vlotte wijze het eindredactiewerk heeft verricht, telkens in goede samenspraak met de vertaler.

Voorwoord

Door Elias Dietz ocso

Abt van de abdij Onze Lieve Vrouw van Gethsemani, Kentucky (VS)

*Het is een schande wanneer je de omgeving waarin je woont niet kent,
maar het is dwaas als je niet eens weet waar je woont.*

(Isaac van Stella, *Sermo* 42,1)

Deze stelling mag vanzelfsprekend lijken: mensen hebben een goede kennis van de aarde nodig om de aarde goed te kunnen bewonen en er op een verstandige manier te leven. Isaac heeft het echter niet over aardrijkskunde, maar over de spirituele wereld, onze *conversatio in caelis*, een zin die ontleend is aan de Brief aan de Filippenzen (3,20). Bestaat er zoiets als een topografie van het menselijk verstand, de ziel, of de geest? De werken die in dit boek gepresenteerd worden zijn precies dat: pogingen van drie cisterciënzer monniken uit de twaalfde eeuw om de complexe verbindingen tussen de fysieke, intellectuele, emotionele en spirituele dimensies van de menselijke persoon in kaart te brengen.

In de twaalfde eeuw bestond er een intense belangstelling voor de binnenwereld van de mens. ‘Er zijn veel soorten menselijke wetenschap, maar er is geen betere dan die waardoor de mens zichzelf leert kennen’, zoals een anonieme auteur uit die tijd het formuleerde (*De interiori domo* 24). Naast de meer formele *De anima*-traktaten door bekende figuren, zoals degene die hier vertaald zijn, hebben twaalfde-eeuwse cisterciënzers ook verschillende anonieme en minder formele *De conscientia*-traktaten geschreven. Deze laatste bleven waarschijnlijk met opzet anoniem omdat zij gebaseerd waren op introspectie en persoonlijke ervaring, terwijl de formele traktaten stevig geworteld waren in de traditie en gebruikmaakten van officiële bronnen. In beide gevallen werden kernwoorden gebruikt (geweten, geheugen, zintuiglijke ervaring, verstand, inzicht, enzovoorts) met een rijk palet aan betekenissen, die de moeite waard zijn om in onze tijd te herontdekken. *Conscientia* had bijvoorbeeld vaker betrekking op de binnenwereld in het algemeen dan op het morele begrip waartoe het later beperkt werd.

Ongetwijfeld zal zowel het taalgebruik als de zienswijze die deze werken tonen vreemd overkomen op lezers in de eenentwintigste eeuw. Aan de ene kant kan een dergelijk besef van vreemdheid leerzaam zijn. Naarmate we ons meer realiseren hoe sterk het wereldbeeld van deze auteurs verschilt van het onze, des te beter zijn we in staat zulke werken uit de twaalfde eeuw vanuit het juiste perspectief te lezen. Aan de andere kant is zo'n besef van vreemdheid een heilzame waarschuwing. Immers, onze dominante natuurwetenschappelijke benadering van de kosmos heeft ertoe geleid dat de microkosmos van onze binnenwereld steeds minder toegankelijk is geworden. 'Ziel' is een woord dat verdwenen is uit de meeste moderne disciplines, niet omdat we nu over woorden beschikken die adequater zijn, maar omdat we een samenhangende visie op de menselijke persoon missen die nodig is om een dergelijk term te kunnen gebruiken.

Voordat we datgene wat deze twaalfde-eeuwse monniken te zeggen hebben over humoren, zenuwen, krachten en vermogens afwijzen als iets dat achterhaald is, zouden we ons af kunnen vragen hoe een eenentwintigste-eeuws *De anima*-traktaat eruit zou zien. Het zou zeker dieper in moeten gaan op zulke terreinen als de neurowetenschappen, biofysica, kwantumtheorie, emergentie-theorieën, psychologie en alle belangrijke spirituele tradities, om er slechts enkele te noemen. Wie zou durven beweren voldoende deskundigheid op al deze gebieden te hebben om ze zo op elkaar af te stemmen, dat daardoor een eenduidig begrip van de menselijke *anima* mogelijk zou zijn? Het kostte Willem, Aelred en Isaac negenhonderd jaar geleden niet minder moed – of roekeloosheid – om zich aan een dergelijke onderneming te wagen met de kennis die hen toentertijd ter beschikking stond. De resultaten van zulke ondernemingen, zowel in het verre verleden als in de tegenwoordige tijd, schieten noodzakelijkerwijs tekort. Het is onmogelijk genoeg afstand te nemen van ons menselijk bewustzijn om er een onderzoeksobject van te maken. We zijn zelf het landschap dat we proberen te beschrijven.

Een laatste punt ten aanzien van deze drie middeleeuwse verkenningstochten betreft hun doelstelling. De traktaten zijn, ondanks hun wetenschappelijke en analytische toon, zeker niet alleen maar gericht op kennisvermeerdering. Alle drie de auteurs waren geworteld in het

geloof dat de menselijke persoon was geschapen naar het beeld en de gelijkenis van God. De menselijke ziel onderzoeken is groeien in liefde en bewondering voor de Schepper van een dergelijk wonder.

Inleiding

I. Monastieke psychologie

1. Het *castellum* van de ziel

In een preek op het feest van Maria Tenhemelopneming geeft de twaalfde-eeuwse cisterciënzer abt Aelred van Rievaulx ons een rondleiding in de ziel.¹ Dat doet hij op beeldende wijze door het evangelie te volgen: 'Jezus kwam bij een *'castellum'*, waar een vrouw was die Martha heette. Zij ontving hem in haar huis, en daar was haar zus die de naam Maria droeg'.² Aelred vervolgt zijn verhaal met de overige informatie uit het evangelie, namelijk dat Martha Jezus bediende terwijl haar zus Maria direct aan zijn voeten ging zitten om naar zijn woorden te luisteren. Deze beschrijving werkt als een soort film, waardoor we ons automatisch al een voorstelling maken van dat *castellum* en de ontmoeting tussen die drie personen in het huis. Het verhaal, dat van buiten tot ons komt, roept onmiddellijk allerlei innerlijke beelden op. Beelden die gekleurd worden door eigen ervaringen, gevoelens, gedachten en herinneringen en die daardoor ook weer verbonden zijn met plaatsen, momenten en personen buiten ons. Ons innerlijk huis is niet alleen maar iets van ons zelf, van onze ziel, maar is op talloze manieren opgenomen in een netwerk van werkelijkheden en werelden buiten ons, die onze ziel, ons brein en zelfs onze geschiedenis overstijgen. Om de ziel

- 1 *Sermo 19: In assumptione sanctae Mariae* (G. Raciti (ed.), *Aelredi Rievallensis Sermones I-XLVI, Collectio Claraevallensis Primo et Secundo*. CCCM 2a. Brepols, Turnhout, 1989, blz. 147-154). Engelse vertaling: Aelred of Rievaulx, *The Liturgical Sermons: The First Clairvaux Collection. Advent – All Saints*, vert. T. Berkeley en M.B. Pennington. Cistercian Fathers Series 58. Cistercian Publications, Kalamazoo, 2001, blz. 263-274.
- 2 Luc. 10,38-39. Jezus ging een 'dorp' binnen, staat er in de Willibrordvertaling. In de Latijnse tekst staat *castellum*, wat zowel met dorp, stad als burcht vertaald kan worden. Verderop wordt uitgelegd wat Aelred ermee bedoelt.

te beschrijven kiest Aelred woorden die refereren aan concrete bouwwerken en beelden uit zijn tijd: burchten waren er volop in de regio van de abdij van Rievaulx, het toenmalige graafschap Northumbria, dat een buffer vormde tussen het noordelijke Schotland en de rest van het meer zuidelijk gelegen Engeland. Een gebied vol conflicten, waarin de abt regelmatig als bemiddelaar optrad.

Onze werkelijkheid – in Vlaanderen en Nederland – wordt veel minder bepaald door concrete strijd of oorlog, door armoede en hongersnood, zoals in de middeleeuwen. Wel kennen we zulke conflicten en problemen van de beelden via de media, waarmee we bijvoorbeeld de strijd in het Midden-Oosten dagelijks kunnen volgen in dorpen zoals die waar Jezus gepreikt heeft. Verdedigingswerken die in onze tijd een reële bescherming moeten bieden tegen gevaren van buitenaf zijn diep in de aarde gelegen atoomkelders, uitgebreide computernetwerken die met wachtwoorden en firewalls beschermd moeten worden, of vliegende wapens die vanaf de aarde via elektromagnetische informatie worden aangestuurd. Zijn dit onze engelen tegen het kwaad? We spreken over computervirussen die alles lam kunnen leggen: een metafoor die we al gebruikten lang voordat het Covid-19 virus daadwerkelijk hele landen plat had gelegd. Verschilt de angst voor een dergelijke pandemie wezenlijk van die voor ‘de pest die waart in het donker’?³ Hoe bepaalt taal onze ervaringen? Zou de kern van een computer een moderne variant kunnen zijn van het innerlijk huis van de ziel? In elk geval is de mobiele telefoon tegenwoordig niet meer weg te denken als verlengstuk van ons brein, onze ogen, onze oren, onze handen en onze monden. En evenmin als communicatiemiddel met ontelbare andere breinen, ogen, oren, handen en monden. Geen gracht vol water of een hoge muur kan de informatie van de mobiele telefoon tegenhouden, al zijn er wel torens of palen nodig om de informatie uit te zenden. Ook Aelreds preek kunnen we lezen op die mobiele telefoon en de vertaling ervan wordt vergemakkelijkt door gebruik te maken van een computer.

2. Graven in ons hart

Laten we terugkeren naar de tekst van de preek. Velen van ons kennen wellicht het evangelieverhaal uit Lucas. Het is interessant om te zien hoe Aelred van dat verhaal afwijkt. Een gewoon dorpje wordt een burcht. Er zijn drie dingen die bij een burcht horen: een gracht, een muur en een toren. Sterker nog: omdat Aelred die drie uiterlijke kenmerken noemt, weten we dat we *castellum* hier niet met dorp maar met burcht of kasteel moeten vertalen. Die drie elementen vormen dus een soort definitie van burcht. In het evangelie worden ze niet genoemd, maar de abt gebruikt ze om het evangelieverhaal te actualiseren en aan de hand van eigentijdse voorstellingen te laten zien hoe de ziel of de menselijke persoon is opgebouwd. Zij bepalen in zekere zin de structuur van de ziel.⁴ Die structuur is hier echter niet het belangrijkste. Wezenlijk is dat we zelf moeten graven en bouwen om die innerlijke burcht in gereedheid te brengen.

Laten we nu bij onze ziel naar binnen gaan en kijken hoe dit allemaal in onszelf op spirituele wijze gerealiseerd kan worden. Wat is een gracht? Dat is toch een uitgediept stuk grond? Laten we daarom graven in ons hart, tot op de bodem. Laten we de aarde eruit halen en die naar boven brengen, want zo maak je een gracht. De aarde die we weg moeten halen en omhoog moeten tillen is onze aardse zwakheid. Die mag niet binnenin verborgen blijven, maar die moeten we ons telkens voor ogen houden.⁵ Dan zal er in ons hart altijd een gracht zijn, dat wil zeggen: een nederige en diepe bodem. Dus broeders, die gracht is de nederigheid.⁶

- 4 Aelred schetst hier een structuur die we bijna duizend jaar later aantreffen in Freuds model van de ziel. In dat laatste model spelen ‘afweermechanismen’ – net als de gracht en de muur in Aelreds burcht – een noodzakelijke rol om de ziel te beschermen. Toch kunnen ze ook een negatieve uitwerking hebben wanneer zij zich niet ontwikkelen in harmonie met de diverse verlangens en behoeften van de mens. Vgl. Sigmund Freud, *Het Ik en het Es*, vert. W. Oranje. Psychoanalytische theorie 3. Boom, Meppel/Amsterdam, 1988.
- 5 Vgl. Ps. 51,8: ‘Waarheid eist gij – zie! – tot op de bodem, geeft mij inzicht waar ik mij verberg’ (*De Psalmen. Uit het Hebreeuws vertaald*, vert. I. Gerhardt en M.H. van der Zeyde. KBS-NBG, Boxtel 1972).
- 6 *Sermo* 19 (CCCM 2a, blz. 148).

Willem van Saint-Thierry

Over de natuur van lichaam en ziel

Twee boeken van Dom Willem, abt van Saint-Thierry, die geschreven zijn onder de naam Theophilus, wat wil zeggen: hij die God bemint.

Proloog. Een groet van Theophilus aan Johannes¹

1. Beroemd was bij de Grieken de uitspraak van de Apollo van Delfi: ‘Mens, ken jezelf’.² Dat zegt ook Salomon – eigenlijk Christus – in het Hooglied: *Als je jezelf niet kent, ga dan weg*.³ Want wanneer iemand niet de rust neemt om met wijsheid over zichzelf na te denken, zal hij zeker terecht verdwalen op het pad van de ijdele nieuwsgierigheid. Want het verstand van ieder mens met redelijke vermogens schiet tekort om zichzelf te kennen, tenzij hij geholpen wordt door de genade. En die genade heeft alleen maar resultaat als de mens boven zichzelf uitstijgt en zich richt op Hem door wie hij bestaat en die boven hem staat. Daarom zal wie zijn intelligentie verspilt door niet zichzelf, maar allerlei andere zaken te onderzoeken, als een dwaas verdwalen, terwijl de natuur, of

1 Onbekend is wie deze Johannes was. Opmerkelijk is dat Constantinus Africanus, aan wie Willem een groot deel van dit traktaat heeft ontleend, verschillende van zijn werken aan een zekere Johannes heeft opgedragen. Hetzelfde geldt voor Hugo van Fouillois, die een soortgelijk traktaat over het menselijk lichaam heeft geschreven als Willem. Vreemd is dat Willem zelf in de lijst van zijn werken die hij heeft opgesteld voor de kartuizers van Mont-Dieu bij het traktaat *De naturae animae* vermeldt dat het geschreven is onder de naam Johannes en opgedragen is aan een zekere Theophilus – dus precies het omgekeerde van wat hierboven vermeld staat.

2 Mens, ken jezelf: *Homo, scito te ipsum*.

3 Als je jezelf niet kent, ga dan weg: *Si non cognoveris te, egredere*. Hoogl. 1,8 (*Vg* 1,7); de Vulgaattekst en de tekst van Willem zijn echt anders dan die uit de Willibrordvertaling). Sinds de tijd van Origines werd door christelijke auteurs deze verbinding gemaakt tussen het Griekse ‘ken jezelf’ en de tekst uit het Hooglied. Willem heeft dat ook zelf al eerder gedaan in zijn uitleg van het Hooglied (62), waar hij uitgebreider citeert. Uiteindelijk geldt voor hem dat het kennen van ‘jezelf’ onlosmakelijk verbonden met het kennen van de ‘hij [die] hoedt’, de ‘geliefde’, God. Wie noch God, noch zichzelf kent, zal van de rechte weg afwijken en verdwalen. Origines zegt dat je dan bij de bokken ter linkerzijde terecht komt.

15 God, die immers de Schepper van de natuur is, hem de belangrijke taak heeft toegewezen aan zichzelf te werken.⁴

2. Laten we daarom onze microkosmos⁵ onderzoeken, dat wil zeggen onze kleine wereld: de mens, zowel vanbinnen als vanbuiten,⁶ zowel
 20 de ziel als het lichaam. Laten we door te begrijpen wat we zelf kunnen zien en waarnemen, uitkomen bij Hem die alles wat zichtbaar en onzichtbaar is gemaakt heeft.⁷ Daarom zal ik eerst enkele dingen over de natuur van het lichaam en vervolgens over die van de ziel vertellen. Je moet weten dat wat je leest niet van mezelf is, maar dat het voor een
 25 deel ontleend is aan filosofen en fysici,⁸ en voor een deel aan kerkleraren. Niet alleen hun algemene opvattingen, maar ook wat ze letterlijk gezegd en geschreven hebben – voor zover dat in boeken is uitgegeven – heb ik samengevat en hier bijeengebracht.⁹

4 Het ‘aan zichzelf werken’ is de vertaling van *intra se operationis negotium*. Het woord *negotium* lijkt te verwijzen naar zijn tegenpool: de typisch monastieke bezigheid van *otium*, rust nemen om te kunnen contempleren. Een term die vermoedelijk ontleend is aan de stoïcijnse filosoof Seneca. Je zou kunnen zeggen: het werk (*negotium*) van de monnik bestaat juist primair uit rust (*otium*). Denk ook aan Martha in de preek van Aelred, die dus vindt dat Martha’s *negotium* nog nodig is in dit aardse leven.

5 *Microkosmos* als ‘onze kleine wereld’ is door Willem mogelijk ontleend aan Isidorus van Sevilla (*De natura rerum etymologiae*). In de *Timaeus* van Plato, die Willem waarschijnlijk kende in de Latijnse vertaling van Calcidius, vormt de microkosmos van de mens een weerspiegeling van de grote kosmos. Beide zijn geordend volgens een bepaald plan. Wanneer we de ordening, het plan, de structuur van ons lichaam en onze ziel eenmaal kennen, kunnen we ook de grotere ordening beginnen te begrijpen, tot we uiteindelijk de Schepper van die ordening, van die kosmos, beter leren kennen. Zie Calcidius, *On Plato’s Timaeus*, ed. en vert. J. Magee. *Dumbarton Oaks Medieval Library* 41. Harvard University Press, Cambridge, 2016. Zie ook paragraaf 11.

6 Vgl. 2 Kor. 4,16: ‘Al gaan wij ook ten onder naar de uitwendige (*foris*) mens, de innerlijke (*intus*) mens vernieuwt zich van dag tot dag’.

7 Vgl. Rom. 1,20: door datgene wat gemaakt en zichtbaar (*visibilia*) is, kunnen we beginnen te begrijpen wat de onzichtbare (*invisibilia*) dingen en vooral Gods onzichtbare kracht zijn.

8 *Physici* zijn natuurkundigen in brede zin, dus ook de medici (maar vooral die zich met fysiologie, fysica en andere basale wetenschappen bezighouden).

9 Het herhaaldelijk letterlijk citeren uit de werken van voorgangers is iets wat niet alleen Willem heeft gedaan, maar ook de auteurs uit wier werken hij op zijn beurt citeerde. Dat gebeurde meestal zonder de bronnen bij naam te noemen. Aelred van Rievaulx is in zijn *De anima* een uitzondering met zijn veelvuldige verwijzingen naar Augustinus.

De natuur van het menselijk lichaam¹⁰

30

1. De vier elementen

3. Het lichaam van elk levend wezen is viervoudig, dat wil zeggen: samengesteld uit vier delen. Enerzijds is er het viervoudige lichaam, anderzijds zijn er de dingen waaruit het is samengesteld: dat zijn de vier elementen.¹¹ Elk van die elementen wordt gekenmerkt door een bepaalde eigenschap: vuur door warmte, lucht door vochtigheid, water door koude, aarde door droogte. Maar omdat vuur in beweging is, wordt het door die beweging droog; het is dus warm en droog. Omdat lucht zich onder het vuur bevindt, neemt zij daardoor diens natuurlijke eigenschap van warmte over; lucht wordt warm door het vuur, terwijl ze

35

40

- 10 Natuur: *fysica*. Dit verwijst naar de opvatting van Galenus dat alle geneeskunde op fysica, op natuurkundige wetten, berust. Daardoor had fysica ook heel lang de betekenis van (een bepaald soort) geneeskunde gekregen, die verder reikte dan wat wij tegenwoordig natuurkunde in engere zin noemen. In dit traktaat volgt Willem duidelijk die theoretisch-wetenschappelijke visie, waarvan humorenleer, anatomie en fysiologie de basis vormen, en niet de praktische geneeskunde. Het is boeiend om te zien hoe Willem die weg volgt en hoe hij blijkbaar danig gefascineerd is door het wetenschappelijk onderzoek van het menselijk lichaam. Pas aan het eind van zijn traktaat en ook in het direct daaropvolgende traktaat over de ziel zal hij kritische opmerkingen maken over een eenzijdig materialistische en fysicalistische benadering, die alleen oog heeft voor de lichamelijke aspecten van de mens.
- 11 Mogelijk overgenomen uit Alfanus' Latijnse vertaling van Nemesius' *Premnon physicon* (4,1), maar ook beschreven door Constantinus Africanus. Uiteindelijk is het via Galenus ontleend aan Hippocrates, maar ook Plato en Aristoteles erkenden deze visie. In Willems werk speelt de Drie-eenheid een fundamentele rol en dus ook de combinatie van éénheid, enkelvoudigheid en meervoudigheid. Diezelfde combinatie weerspiegelt zich in heel de schepping Gods, zowel in de materiële, als in de immateriële wereld. 'Viervoudige' (*tetraformatum*) materie is dus een 'vier-eenheid' en daarom is ze niet hetzelfde als de vier elementen waaruit ze is samengesteld. Later zullen we zien op welke manier het lichaam drievoudig is, zoals ook de ziel drievoudig is.